

VITA

HARMATTA JÁNOS

A RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALOM KORSZAKBEOSZTÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

DR. TÖLTSÉRY ISTVÁN EMLÉKÉNEK

I

Az Óperzsa Birodalomban fennálló rabszolgatartás kérdése az utóbbi években egyre inkább az ókori történeti kutatások előterébe kerül. Ez a jelenség könnyen érthető. Az ókori keleti államok legmagasabb fejlődési fokát az Óperzsa Birodalom képviseli, amely az ókori világ legfejlettebb kultúrterületeit Indiától és Közép-Ázsiától Aithiopiáig és Barkéig (Afrikában) két évszázadra hatalmas egységbe foglalta. Az Óperzsa Állam társadalmi szerkezetének megítélése szempontjából pedig döntő fontosságú az a kérdés, hogy milyen szerepet játszott a rabszolgatartás és a rabszolgamunka a világbirodalomban. Továbbá, mint ismeretes, évtizedek óta élénk vita folyik az ókori keleti társadalom helyéről az emberiség általános fejlődésében és az ókori keleti és az antik rabszolgatartás egymáshoz való viszonyáról. Ebben a vitában, amelynek állásáról és eredményeiről E. Ch. Welskopf adott nemrégén kitűnő áttekintést,¹ az Óperzsa Birodalomban kimutatható rabszolgatartás problémája kulcshelyzetet foglal el.

E vita lényegét a következőképpen fogalmazhatnánk meg: különálló formációt jelent az ókori keleti társadalom az emberiség történetében (hozzávetőleg Marx «ázsiai termelőmód»-jának² értelmében), vagy pedig az antik rabszolgatartó társadalommal kell egy egységbe foglalni? Ha az utóbbi felfogást tesszük magunkévá, akkor az a további kérdés merül fel, hogy az ókori keleti és az antik rabszolgatartás között minőségi vagy pedig mennyiségi különbséget kell-e feltennünk. Az Óperzsa Birodalomban megfigyelhető rabszolgatartás mindezekben a kérdéscsoportokban rendkívül fontos szerepet játszik, mivel az ókori kelet és a klasszikus ókor időben és térben éppen az Óperzsa Birodalom közvetítésével kapcsolódik egymáshoz.

Ugyanebben az összefüggésben mint különösen fontos kérdésre kell a hellénizmus problémájára rámutatni. A hellénizmusnak mint történeti jelenségnek a lényegét többnyire abban látják, hogy az antik, értékötöbblet termelésére irányuló rabszolgatartás behatol a patriarchális rabszolgatartást és természeti gazdálkodást folytató ókori kelet területére.³ E kérdés megítélése azonban szintén nagymértékben az Óperzsa Birodalomban fennálló rabszolgatartás problémájától függ.

Mint láthatjuk, az Óperzsa Birodalomban kimutatható rabszolgatartás és rabszolgamunka jellegének, kereteinek és jelentőségének kérdésében számos probléma szálai fonódnak egybe, s éppen ezért ennek megoldása nélkül nem juthatunk helyes eredményre sem a történelem általános korszakbeosztásának, sem pedig a rabszolgatartó társadalom fejlődésének megítélésében. Így könnyen érthető, hogy ezt a problémát az utóbbi években a legkülönbözőbb oldalakról igyekeztek megvilágítani. Ehhez kívülről jövő, de éppen nem mellékes indítékot adott az a körülmény is, hogy az utóbbi évtizedben két egyedülálló s a tudományos körökben nagy szenzációt keltő forráscsoport — a persepóliszi elámi nyelvű «kinestári táblák» és Arsámának, Egyiptom perzsa helytartójának arameus nyelven írott levelei — vált hozzáférhetővé a kutatás számára. Ennek következtében az Óperzsa Birodalom rabszolgatartásának tanulmányozásához jelenleg öt különböző — és pedig görög, óperzsa, babiloni, elámi és arameus — forráscsoport áll a kutatás rendelkezésére.

¹ E. Ch. Welskopf: Die Produktionsverhältnisse im Alten Orient und in der griechisch-römischen Antike. Berlin 1957. 96 skk. Vö. még Zeitschr. f. Gesch. 5 (1957) 296 skk. és 581 skk.

² Az «ázsiai termelőmód»-ra vonatkozólag l. legújabban M. Godelier: La notion de «mode de production asiatique» et les schemas marxistes d'évolution des sociétés. C.E.R.M. Paris 1963. 42 l. és Tókei F.: Az «ázsiai termelési mód» kérdéséhez. Budapest 1965. 134 l.

³ A hellénizmus történeti lényegének új meghatározását kíséreltem meg egy korábbi tanulmányomban: Acta Ant. Hung. 7 (1959) 35 skk.

II

Kezdjük az elámi forrásokkal, mert minden újabb kutatás ezekből indult ki. A persepóli «kincstári táblák» ezüst (a korábbi felfogás szerint: juh és bor) átvételéről szóló nyugtákat és ezüst kiutalására vonatkozó rendelkezéseket tartalmaznak. Az ezüst felvevőiként a szövegekben különböző munkaerők szerepelnek, akik a legtöbb táblán a D -kur-taš megjelölés alatt jelennek meg. A kutatás ebben a szóban már az ötvenes évek elején egy óperzsa jövevényszót ismert fel.⁴ Ezek szerint az elámi D -kur-taš megjelölés az óperzsa *grda- 'ház, háznép' szónak, az óind grha- 'ház' óiráni megfelelőjének az átvétele. Ugyanezt az óperzsa szót mint jövevényszót sikerült a későbbababiloniban L^{U} gar-du, az arameusban pedig grd alakban kimutatni. Ugyanennek a kifejezésnek egy másik jelentéstani megfelelője Dareios nagy három nyelvű bistuni feliratában bukkant fel. Ebben ugyanis az óperzsa változat māniya szavát, amely a *māna- 'ház' szó továbbképzése, az elámi változat a D -kur-taš kifejezéssel adja vissza. Mivel más nyelvekből számos párhuzamot lehet felhozni arra, hogy egy 'ház' jelentésű szóból képzett melléknévnek a jelentése 'rabszolgá'-vá fejlődött (vö. pl. a görög οἰκέτης szót, amely az οἶκος 'ház' szóból képzett alak és jelentése 'rabszolga', vagy a tochar mānye manyanats 'für Sklaven und Sklavinnen' kifejezést), ezért szilárd alapon nyugvónak látszott az a következtetés, hogy a D -kur-taš, L^{U} gar-du és grd kifejezésekkel jelölt munkaerőkben a rabszolgákat kell látnunk.

Úgy látszott, hogy ezt a feltevést további megfigyelések igazolják. A persepóli «kincstári táblák»-on a D -kur-taš szónak gyakran van egy jelzője: mar-ri-ip, amely szemelláthatólag a mar-ri- igéből képzett igenév. Ez az ige az achaimenida királyfeliratokban több ízben mint az óperzsa grab- és dar- 'megragadni, elfogni' ige fordítása fordul elő, úgyhogy a mar-ri-ip igenévként 'elfogottak', a D -kur-taš mar-ri-ip kifejezésnek pedig 'elfogott rabszolgák' értelmezése adódik.

E magyarázat alátámasztására az Aršama-levelekben és a görög forrásokban látszólag további támpontokat lehetett találni. A VII. Aršama-levelben ugyanis a helytartó tisztviselőjének a következő parancsot adja: «és vigyék gazdaságomba őket (t. i. a grd-embereket), és vágjátok beléjük tulajdonjegyemet, és csapjátok őket házamhoz hozzá». E szöveg hely alapján kézenfekvőnek látszott az a feltevés, hogy a grd-emberek rabszolgasorba süllyesztett foglyokból kerültek ki, akiket mint rabszolgákat tulajdonosuk jegyével tetováltak. Az Aršama-levek adatai a perzsa nagybirtokosok egyiptomi gazdaságaira vonatkoznak, amelyek a királyi föld részei (bāga) voltak. Ezen az alapon önmagától adódott az az elgondolás, hogy a közvetlen termelők az óperzsa királyi udvarban és a királyi földön, azaz csaknem az egész Óperzsa Birodalom területén általában rabszolgák voltak.

E felfogás helyességét a görög források is megerősíteni látszottak. Utaltak Xenophón adataira, amelyek szerint a 10 000 görög az ifjabb Kyros hadjárata során az Óperzsa Birodalomban mindenhol rabszolgákra bukkant. A görögök Tarsosban rabszolgákat zsákmányoltak (An. I 2, 27), és Parysatisnak, a nagykirály anyjának falvaiban rabszolgákat találtak (An. II 4, 27). Akkor is, amikor visszavonulásuk után Nyugat-Kis-Ázsiában meglepetésszerűen rajtaütöttek Asidatésnek, egy perzsa nagybirtokosnak a majorságán, mintegy 200 rabszolgát zsákmányoltak, bár a rabszolgák legnagyobb része elmenekült előlük (An. VII 8,12).

Az idevágó kutatások területén különösen nagy érdeklődést keltett az a körülmény, hogy az óperzsa māniya szó, amely az ismertetett felfogás szerint 'rabszolgá'-t jelentene, a nagy bistuni feliratban éppen abban a szövegrészben szerepel, amelyben Dareios felsorolja, hogy milyen javakat vett el Gaumāta, a mágus, a perzsa harcász arisztokráciától, a kāra-tól. Egyes kutatók ebből valószínűsítették a történelmi novellát szöttek, amely szerint Gaumāta a rabszolgákat uraiktól akarta volna megszabadítani, s így felkelése Iran történetében az első társadalmi mozgalom és a mazdakita felkelés előfutára lett volna.⁵

Ez a történelmi koncepció, amelyet számos neves kutató (többek közt I. M. Djakonov, Fr. Altheim, M. A. Dandamaev, Ju. B. Jusifov, I. Aliev⁶ stb.) képvisel — minden-

⁴ L. W. B. Henning (I. Gershevitchnél): AM NS 2 (1951) 142; Harmatta J.: MNy 49 (1953) 178 skk.

⁵ L. pl. Fr. Altheim—R. Stiehl: Die aramäische Sprache unter den Achämeniden. Frankfurt am Main 1963. 98.

⁶ I. M. Djakonov: История Мидии. М.-Л. 1956. 324 skk. és ВДИ 1959. 4. 70 skk.; Fr. Altheim—R. Stiehl: i. m. 170 skk.; M. A. Dandamaev: Foreign Slaves on the Estates

esetre anélkül, hogy a szükségképpen adódó következményeket levonná belőle, igen nagy jelentőségű. Ha ugyanis feltesszük, hogy az Óperzsa Birodalomban a közvetlen termelők, azaz a lakosság legnagyobb része, tulajdonjegyvel tetovált rabszolgák voltak, akkor ezzel együtt az ókori világ történeti fejlődésének teljes átértékelését is számításba kell vennünk. Ha a rabszolgamunka az Óperzsa Birodalomban a termelés minden területén — a persepólisi «kincstári táblák» a kézművességről, az arameus és a görög forrásadatok a mezőgazdaságról tanúskodnak — valóban uralkodó jellegű volt, akkor az ókori keleti társadalom fejlődésének ezt az utolsó szakaszát már az antik rabszolgatartás korszakához kell számítanunk. Így tehát az óperzsa *grda- kifejezés értelmezésére vonatkozó ismertettelt elgondolás a rabszolgatartó társadalom új korszakbeosztását vonja maga után.

Felmerül továbbá az a kérdés, hogyan lehet ezeket az Óperzsa Birodalomban feltett termelőviszonyokat az ókori keleti államok korábbi fejlődéséből levezetni és a kettő között tátongó nagy szakadékot áthidalni. Még nehezebb ezeket az Óperzsa Birodalomban kimutathatónak gondolt rabszolgatartó viszonyokat az antik világ későbbi fejlődésével összehangba hozni. Kétségtelen ugyanis, hogy a mezőgazdaság területén a rabszolgamunka még a hellénisztikus államokban sem volt távolról sem túlsúlyban. Így többek közt a hellénisztikus Egyiptomban a királyi föld, a βασιλική γῆ területén, azaz ugyanazokon a nagybirtokokon, amelyek korábban a perzsa arisztokrácia kezében voltak, és amelyeket a perzsa uralom alatt az ismertettelt elgondolás szerint rabszolgák műveltek meg, a βασιλικοὶ γεωργοὶ dolgoztak, akik nem voltak rabszolgák.

Mint láthatjuk, az a feltevés, hogy az Óperzsa Birodalom közvetlen termelőiben legnagyobb részt rabszolgákat kell látnunk, megoldhatatlan nehézségek elé állítja a kutatást. Így célszerű a forrásanyagot még egyszer megvizsgálni, hogy lehet-e valóban ilyen messzemenő, nagy horderejű következtetéseket levonni belőle.

III

Kezdjük ismét a persepólisi «kincstári táblák»-kal. E dokumentumok értelmezése a legutóbbi időig igen problematikus volt, mert egész sor olyan kifejezés fordul elő bennük, amelynek pontos jelentését nehezen lehetett meghatározni. Így G. Cameron, e szövegek érdemes kiadója még azt hitte, hogy e dokumentumokban szabad dolgozók bérének kiutalásáról és nyugtázásáról van szó, s hogy a bért részben természetben, részben ezüstben fizették ki.⁷ Ezekre a feltevésekre azután különböző kutatók gazdaságtörténeti vonatkozásban messzemenő következtetéseket építettek.⁸ Ezeket az elméleteket ma már felesleges részletesebben ismertetni. Az első lépéseket a «kincstári táblák» helyes értelmezése felé csak a közelmúltban tette meg R. Hallock⁹ és W. Hinz.¹⁰ Időközben azután sikerült e dokumentumok valamennyi problematikus kifejezésére kielégítő magyarázatot találnom, úgyhogy most első ízben alkothatunk világos képet e szövegek valóságos tartalmáról.

A «kincstári táblák» legtöbb problematikus kifejezése iráni eredetű. E jelenségnek az a magyarázata, hogy e dokumentumokat óperzsból fordították elámira, és legnagyobb részt perzsa írnokok írták. Mivel az elámiban az óperzsa állami és közigazgatási terminológia egy részének nem volt megfelelője, az írnokok ezeket az óperzsa kifejezéseket egyszerűen átvették az elámi szövegbe. Így a «kincstári táblák» nyelve már nem tekinthető igazi, tiszta eláminak, hanem a «birodalmi arameus» analógiájára «birodalmi elámi»-nak, azaz az achaimenida királyi udvar elámi kancelláriai nyelvének lehetne inkább neveznünk. A dokumentumok értelmezésének legfontosabb kulcsszavai a következők: gal, šá-ag-gi, šá-ag-gi-ma, šá-ak-ki-me, ša-ak, D kur-taš mar-ri-ip. Vizsgáljuk meg most sorra e kifejezések jelentését.

A gal szó nem jelenthet 'bér'-t — mint korábban feltették —, mert gal-t állatok is kaphatnak. Az emberek részére adott gal gabonából vagy lisztből, juhból és borból ill. sórból állott, következésképpen jelentése csak 'ennivaló, táplálék, ellátás' lehet. Mivel a VII. Aršama-level tanúbizonysága szerint Aršama Egyiptomba utazó emberei pontosan ugyanezeket az élelmiszereket kapják az útra ellátásként, kétségtelen, hogy a gal szó a

of the Achaemenid Kings and their Nobles. Moszkva 1960. 22 l.; Ju. B. Jusifov: ВДИ 1961. 4. 32 skk.; I. Aliev: История Мидии. Баку 1960. 275 skk.

⁷ G. G. Cameron: Persepolis Treasury Tablets. Chicago 1948.

⁸ L. pl. V. O. Tjurin: ВДИ 1951. 3. 21 skk.; Fr. Altheim—R. Stiehl: i. m. 157 skk.

⁹ R. Hallock: JNES 19 (1960) 90 skk.

¹⁰ W. Hinz: ZDMG 110 (1961) 236 skk.

VII. Aršama-levélben 'ellátás' jelentésben használt arameus kifejezés, nevezetesen *ptp* pontos elámi megfelelőjének tekinthető. Az arameus *ptp* szó óperzsa eredetű, s óperzsa forrása **pi-ti-va*- 'táplálék, ellátás' alakban rekonstruálható. Ugyanez az óperzsa szó a babiloniba *pi-ti-pa* alakban került át. Mint láthatjuk, az elámi *gal* szó egy olyan terminológia keretében tartozik, amely az Óperzsa Birodalom valamennyi hivatalosan használt nyelvében megtalálható. A Persepolisban dolgozó munkások tehát nem 'bér'-t, hanem 'élelme'-t, 'ellátás'-t kaptak.

A *śa-ag-gi*, *śa-ag-gi-ma*, *śa-ak-ki-me*, valamint a *śa-ak*, *śa-ak-me* kifejezések azt is elárulják, milyen módon kapták az ellátást. E kifejezések alapszava szintén az óperzsából származik. A *śa-ag-gi* alak óperzsa forrását **sākaīy* formában rekonstruálhatjuk. Ez a **sāka*- 'erő' szónak, az óind *sāka*- óperzsa megfelelőjének a locativusa. E szónak a jelentése az óperzsában 'erő'-ből 'érték'-ké, 'ár'-rá fejlődhetett. Ehhez pontos párhuzamként idézhetjük a görög *δύναμις* szó jelentéstani fejlődését. E görög szó jelentése ugyanis hasonlóképpen 'erő'-ből 'érték'-ké, 'ár'-rá fejlődött, s *δύναμι* dativusa 'vminek értékében' jelentésű kifejezésként használatos. Így az óperzsa **sākaīy* kifejezés, ill. elámi *śa-ag-gi* átírása jelentése is 'vminek értékében, árában' vagy 'mint vmi értéke, ára' lehetett. Azokat a kifejezéseket tehát, amelyekben a szó előfordul, következőképpen kell értelmeznünk: «(adj ennyi és ennyi) ezüstöt az ellátásra juh értékében vagy: árában ill. mint juh árát) számítva», (vö. pl. N° 27: KÜ.BABBAR^{lg} *śa-ag-gi* UDU.NITÁ^{lg}.na *pír-ru-mu-śa-ka*,) vagy pl. «(adj ennyi és ennyi) ezüstöt ellátásra juh és bor áráként» (N° 15: UDU.NITÁ^{lg} *a-ak* GIŠGESTIN^{lg} *śa-ag-gi*) vagy «... az ellátási bor kétharmad részének árában (ill. áráként)» (N° 25: *śa-gi 2 śi-is-maš gal* GEŠTIN^{lg}.na). A *śa-ag-gi-ma* és *śa-ak-ki-me* alakokban az átvett óperzsa **sākaīy* alapforma az elámi *-ma* locativusi raggal ill. az elvont főnevek képzésére szolgáló *-me* képzővel bővült.

Az ezzelkifejezésekkel kapcsolatban álló másik szó: *śa-ak* — óperzsa **čaga*- vagy **čaga-* alakra vezethető vissza. Ennek az óperzsa szónak a megfelelője az Avesztából a továbbképzett *čagman-* 'ajándék' szó formájában ismeretes. A **čag-/čaga-* alapszó jelentése hozzávetőleg ugyanez lehetett. Így az elámiban a *śa-ak* kifejezés 'ajándék, juttatás, szolgáltatás'-nak értelmezhető. Ennek megfelelően azok a formulák, amelyekben előfordul, következőképpen értelmezhetők: «(adj ennyi és ennyi ezüstöt) mint az ellátás felének szolgáltatását», (vö. pl. N° 37: *śa-ik pír-nu-ba-ik gal.na* — ebben a kifejezésben *pír-nu-ba-ik* is óperzsa jövevényszó, óperzsa forrása **parna-baga-* szó szerint 'fél-rész' alakban rekonstruálható) vagy: «(adj ennyi és ennyi ezüstöt) mint az ellátási juh felének juttatását» (N° 31: *śa-ik 2 ír-ma-ki gal* UDU.NITÁ^{lg}.na). A *śa-ak-me* alakban az átvett óperzsa szó az említett elámi *-me* képzővel bővült.

Mint a «kincstári táblák» e fordulataiból megállapítható, Persepolisban a munkások ellátást kaptak, amely juhhúsból, gabonából és borból állott. A dokumentumok tanúbizonysága szerint azonban i. e. 492 óta az élelmiszerek bizonyos hányada helyett megfelelő értékben ezüstöt adtak. Az ezüst kiutalása a juh, bor és gabona érvényben levő árai alapján történt, s olyan gondosan végezték, hogy pl. egy évben, amikor gabonahiány miatt állandó drágulás figyelhető meg, a gabona árát hónapról-hónapra újra kiszámították.

IV

Mint említettük, a persepolisi «kincstári táblák»-on azok a munkások, akik ezeket a kiutalásokat kapták, többnyire a D -*kur-taš*, ritkábban a D -*kur-taš mar-ri-ip* megjelölés alatt szerepelnek. E kifejezések társadalmi tartalmának meghatározásához különböző nyelvi és tárgyi támpontok állnak rendelkezésünkre. Ebben az összefüggésben mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy az óperzsa **grda-* szónak, azaz az elámi D -*kur-taš* megjelölés forrásának az alapjelentése — mint óind megfelelőjének, a *grha-* szónak és az egyik másik óiráni nyelvből átvett permi *gort* szónak a segítségével megállapítható — csak 'ház, család, háznép, házi szolga' lehetett. Semmiféle adat nincs arra, hogy e szó jelentése esetleg később 'rabszolga'-vá vagy 'házi rabszolga'-vá fejlődött volna. Sőt az a körülmény, hogy e szó középperzsa *gil* folytatása a VII. vagy VIII. században a török nyelvekbe 'ház, család, háznép' jelentésben került át, határozottan ellene szól egy ilyen feltevésnek.

Azzal a felfogással szemben, hogy a D -*kur-taš*-emberek rabszolgák voltak, nemcsak nyelvi, hanem tárgyi érvekre is hivatkozhatunk. Ha a D -*kur-taš*-munkások valóban rabszolgák lettek volna, akkor azt várhatnánk, hogy létszámuk hozzávetőleg állandó maradjon, hiszen mint rabszolgáknak tartósan változatlan munkaerőt kellett megtestesíteniük. A persepolisi kincstári táblák azonban éppen ellenkező képet mutatnak. A D -*kur-taš*-emberek létszáma feltűnő, egyes esetekben egyenesen fantasztikus állandót-

lanságot mutat. Előfordul, hogy sok száz vagy ezer $\{\}$ -kur-taş-munkás csak fél hónapot vagy csak 10 napot dolgozik és kap ellátást Persepolisban. A munkások számának ezt a hihetetlenül nagy ingadozást aligha lehetne megmagyarázni, ha a $\{\}$ -kur-taş-emberekben rabszolgákat akarunk látni. Ezzel szemben ez a jelenség könnyen érthető, ha felteszszük, hogy felszabad földművelők és kézművesek voltak, akiket a szükségleteknek megfelelően időről-időre leiturgia teljesítésére igénybe vettek.

Felmerülhet most az a kérdés, nem tekinthetők-e legalább a $\{\}$ -kur-taş mar-ri-ip megjelölés alatt szereplő munkások rabszolgáknak. A mar-ri-ip szónak önmagában véve három különböző magyarázata volna lehetséges. Felfoghatnánk ezt a szót a mar-ri- 'ergreifen, gefangennehmen' ige igenevének 'elfogott, fogoly' jelentésében. Másodszor lehetséges volna ugyanennek az igének 'sich irgendwo aufhalten' jelentése alapján a mar-ri-ip alaknak 'akik valahol tartózkodnak' jelentését feltenni. Végül az óperzsa feliratok és az Arsáma-levelek néhány párhuzamos helye alapján értelmezhetnénk ezt a szót 'kézművesek'-nek is. A három értelmezési lehetőség közül legkönnyebben a másodikat zárhatjuk ki. Habár ugyanis olyan kifejezéseket mint $\{\}$ -kur-taş ap-pa mar-ri-ip $\{\}$ -ba-ir-sá-iš ('kincstári tábla' N° 3) könnyen lehetne $\{\}$ -kur-taş-emberek, akik Persepolisban tartózkodnak' jelentésben felogni, mégis az a körülmény, hogy a $\{\}$ -kur-taş mar-ri-ip szókapcsolat legtöbbször a tartózkodási hely megjelölése nélkül fordul elő, határozottan ellene szól ennek a magyarázatnak.

Azonban lehetetlennek bizonyul az «elfogott $\{\}$ -kur-taş-emberek» értelmezés is. A $\{\}$ -kur-taş mar-ri-ip kifejezés mellett ugyanis sohasem áll foglalkozás megjelölése. Ez a jelenség nem lehet véletlen, mert a $\{\}$ -kur-taş szó mellett a többi esetben (41 példa a $\{\}$ -kur-taş mar-ri-ip 12 előfordulásával szemben) mindig pontos foglalkozás-megjelölést, mint pl. kovács, fametsző, domborműkészítő stb. találunk. Bizonyára teljesen valószínűtlen, hogy a perzsák egyetlen specializált kézművest se hurcoltak volna Persepolisba és tettek volna rabszolgává, ha már egyáltalán a $\{\}$ -kur-taş-embereket ilyen módon szerezték volna. Így fel kell tennünk, hogy a mar-ri-ip szó csak mint a többi foglalkozás-megjelölésnek megfelelő kifejezés állhat a $\{\}$ -kur-taş szó mellett.

Ez a magyarázat kitűnő összhangban áll azokkal az adatokkal, amelyek alapján a mar-ri-ip szó az óperzsa *krnuvaka* 'kézműves' megjelölés fordításának tekinthető. A susai alapító feliratban az elámi $\{\}$ -RUH⁹ mar-ri-ip kifejezés az óperzsa *martiyā krnuvaka* 'kézműves emberek' szavakat adja vissza, az Arsáma-levelekben pedig a *grd 'mn vspzn* mindenfajta 'kézműves-háznép' kifejezés fordul elő, amelynek pontos elámi megfelelőjét *kur-taş* (sic!) *mar-ri-ip mi-iš-ba-ša-na* alakban a N° 79 «kincstári tábla»-n találjuk. Mindkét kifejezés nyilvánvalóan részben átírása, részben fordítása egy óperzsa **grda krnuvaka vispazana* 'mindenfajta kézműves-háznép' szókapcsolatnak.

Az elámi *mar-ri-* 'ergreifen' igének ugyanis épp úgy, mint óperzsa megfelelőinek, a *grab-* és *dar-* igéknek, 'mit dem Verstand auffassen, begreifen, vernehmen' jelentése is lehetett. Így a *mar-ri-ip* szó 'értelmes, tanult emberek'-et jelenthetett, mint ahogy az arameus 'mn kifejezés babiloni forrása, az *ummānu* szó a 'kézműves'-t és a 'tudós ember'-t egyaránt jelölhette.

A persepolisi «kincstári táblák»-ban tehát nem rabszolgák, hanem felszabad, leiturgiára kötelezett dolgozók szerepelnek, akik közül a kézművesek tízes és százas csoportokba voltak szervezve, míg a földművelők falvaikban a **grdapat*-emberek vezetésé alatt (e szó a *grda*-urát, vezetőjét) jelenti = elámi $\{\}$ -kur-da-bat-ti-iš) éltek, és időnként a királyi palotában leiturgiát teljesítettek.

V

Hasonló kép adódik a babiloni forrásokból is, amelyek azonban az elámi szövegek tanúvallomását még számos részlettel egészítik ki. Különösen értékes a babiloni forrásanyag tanúbizonysága a *Lūgar-du*-emberek társadalmi helyzetére vonatkozólag. A babiloni forrásokból ugyanis világosan kiderül, hogy a *Lūgar-du*-embereket ugyan elhurcolhatták és visszatarthatták egy bizonyos munka elvégzésére, de nem súllyesztették őket rabszolgasorba. A helyzet velük kapcsolatban az volt, hogy a királyi földnek és a perzsa arisztokrácia nagybirtokainak különböző tisztviselői és megbízottai ezt a felszabad lakosságot saját céljaikra ill. uraik érdekében — sokszor egymás rovására — a leiturgiamunkák ürügyén kizsákmányolták vagy legalábbis igyekeztek kizsákmányolni.¹¹

¹¹ A *Lūgar-du*-ra vonatkozó babiloni adatokat először W. Eilers állította össze: ZDMG 90 (1936) 185 skk.

A $\text{D} \rightarrow \text{kur-taš} = \text{L} \ddot{u} \text{gar-du} = \text{grd-emberek rabszolga}$ volta mellett felhozott érvek közül már csak az Aršāma-leveleknek az az adata maradt hátra, amely szerint a *grd*-embereket uraik tulajdonjegyével tetoválták. Ezzel kapcsolatban azonban már korábban rámutattam arra,¹² hogy ebben az esetben az Aršāma-levelek szóban forgó helyének téves olvasatával van dolgunk, s hogy az idézett szövegrész helyesen a következőképpen olvasható és értelmezhető: *whn'lw btrbs' zyly wtrw bšnt' zyly w'bdw 'l byt' zyly* «és vigyétek gazdaságomba (t. i. a mindenfajta kézműves háznépét), és őrizzék meg rendelkezésemre és csapjatók birtokomhoz hozzá».¹³ Nincs tehát szó a *grd*-emberek tetoválásáról, következésképpen semmi alapunk sincs arra, hogy bennük rabszolgákat akarjunk látni.¹⁴

Eddigi érvelésünk a Gaumāta mágus felkelése körül szőtt történeti novella megalapozatlan voltát is világossá tette. Csak Xenophón adataival kapcsolatban kell még megjegyeznünk, hogy ő az Óperzsa Birodalom emberanyagát a zsákmányra éhes görög zsoldos szemével látta, s ennek megfelelően a foglyul ejtett embereket mindjárt *árvópáποδα* 'rabszolgák' megjelöléssel illette. A korahellénisztikus adatok — így pl. a Mnésimachos-felirat — azonban nem rabszolgákról, hanem *laol*-ról, azaz éppen arról a fél-szabad földművelő lakosságról tanúskodnak a perzsa arisztokrácia egykori földbirtokain, amelyben a perzsa kori $\text{D} \rightarrow \text{kur-taš}$ -emberek hellénisztikus utódait kell látnunk.

Így bizonyára joggal állapíthatjuk meg, hogy a rabszolgatartás mint az embernek magántulajdonként való birtoklása az Óperzsa Birodalomban még nem fejlődött mértékadó termelőviszonyra. Ennek megfelelően a rabszolgamunka sem a kézművesség, sem pedig a mezőgazdaság területén nem válhatott még uralkodó jellegűvé. Következésképpen az ókori keleti társadalom fejlődésének ezt az utolsó szakaszát semmi esetre sem szabad az antik rabszolgatartás korszakához számítanunk.

¹² Harmatta J.: Ant. Tan. 11 (1964) 27 skk.

¹³ Zd. Harmatta J.: Ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest 1965. 333.

¹⁴ Tanulmányom lezárása óta Fr. Altheim és R. Stiehl foglalkozott ismét a VII. Aršāma-levél szóban forgó helyével (Geschichte der Araber. II. Frankfurt am Main 1965. 562 skk.), és igyekezett megvédeni G. R. Driver olvasatának és magyarázatának helyességét. Érvelésük négy pontba foglalható össze: 1. a *strw* alak olvasata biztos, és e szó jelentésének meghatározásában a szír *saṭṭar* 'concidit, dissecut' jelentését kell figyelembe vennünk. 2. Az akkád *šimtu* 'Bestimmung, Geschick' a talm. arameus *šammattā* 'Bann, Gebanntes' tanúbizonyága szerint az *m-et* az arameusban is megőrizte. 3. A VII. Aršāma-levél azért nem használja a *šnt* 'tetoválni' igét, mert erős hangsúlyt akar az egész kifejezésnek adni. 4. A VII. levél *grd' mnn wspzn* kifejezésének a VI. levélben egy 'mn felel meg, s ez két kilikiaival együtt az 'lymn zyly 'meine Sklaven' megjelölést viseli.

Mivel «Új források az ókori Iran történetéhez» c. könyvemben az Aršāma-levelek részletes feldolgozását adom, amely már eleve figyelembe vette és tárgyalta az Altheim és Stiehl hivatkozásaiban szereplő adatokat, itt csak a következő rövid megjegyzésekre szorítkozom. 1. Az *s* és *n* írásképe abban különbözik egymástól, hogy az *s* két vonásból áll, az *n* pedig egyből. Ennek megfelelően az *s* felső része sokkal szélesebb és erősen bal felé ível. Ha ilyen szempontból a *wstrw* alakban olvasott *s-t* megvizsgáljuk, kétségtelen, hogy egyik kritériumnak sem tesz eleget, tehát inkább *n-nek* kell olvasnunk, mint *s-nek*. 2. A *str* igének még a szír *saṭṭar* 'concidit, dissecut' figyelembevételével sem tudjuk 'tetovál' jelentését vagy ilyen jelentés-összefüggésben való használatát igazolni. 3. A talm. arameus *šammattā* szó semmiesetre sem függ nyelvtörténetileg a *šimtu* szóval közvetlenül össze (J. Levy **šammattā* alakból származtatja és a *šmd* tóvel hozza kapcsolatba), így az akkád *šimtu* > arameus *šnt*' kérdésében semmi szerepet sem játszik. 3. Hogy Altheim és Stiehl magyarázata a *šnt* 'tetoválni' ige használatának mellőzését a szóban forgó helyen nem indokolja, azt kétségtelenül teszi ez ige akkád eredetijének azonos összefüggésben való használata egy újbabiloni levélben: «az elszőkött embereket lásd el tetoválással (*ši-in-du*)». 4. Altheim és Stiehl figyelmét elkerülte, hogy az 'lym szó a bistuni felirat arameus fordításában az óperzsa *badaka* szó visszaadására szolgál: arameus *whwms* [š]mh 'ylmy prsy = óperzsa *Vaumisa : nāma : Pārša : manā : badaka*. Mivel Dareios egyik magas méltóságviselőjére alkalmazza ezt a szót, világos, hogy jelentése nem lehet 'rabszolga', hanem csak 'szolga'. Így az is kétségtelen, hogy az arameus 'lym szó az Aršāma-levelekben sem jelenthet 'rabszolgá'-t, hanem csak 'szolgá'-t. Ha tehát egyáltalán párhuzamot vonhatunk a VII. és VI. levél idézett helyei között (ami egyáltalán nem biztos, mert a «mindenfajta kézműves-háznép» mellett «kézműves rabszolgák» is lehetett), akkor az csak azt bizonyíthatja, hogy a *grd*-emberek is csak 'szolgák' voltak, nem pedig 'rabszolgák'.